

Адамовский В.І.

**Депортації як форма державного терору
в Україні (1930–1950-ті рр.)
спроба термінологічного та
історіографічного аналізу**

В умовах національного і культурного відродження України все більшого значення набуває дослідження масових депортацій населення України, які відбувалися перманентно протягом першої половини ХХ століття.

Депортації не були «винаходом» сталінського керівництва. Вони активно застосовувалися в роки Першої світової війни. Російський імперський уряд депортував німецьких громадян, які перебували в прикордонній та прифронтовій зоні. В свою чергу, Німеччина теж активно насильно виселяла громадян російської, української та білоруської національності, які, нібито, могли впливати на перебіг військової кампанії.

Проблема масових депортацій населення України в першій половині ХХ століття останнім часом привертає все більшу увагу дослідників. На жаль, в сучасній літературі, інформаційно-довідкових виданнях відсутнє необхідне тлумачення термінів «депортація», «вислання», «заслання», «примусове (адміністративне) переселення». В енциклопедичних працях їх походження пояснюється від латинського слова *deportatio* і фактично ототожнюються¹. Однак, *deportation* означає насильницьке виселення за межі держави. У згаданих виданнях відсутні пояснення — які з ототожнюваних термінів вказують на насильницьке переселення за межі держави, а які означають насильницьке переселення в межах держави. Так, «депортація» розглядається як примусове виселення з місця постій-

¹ Див.: Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – Т. 2: Д–Й. – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – С. 75; Політичний енциклопедичний словник / Ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. – К., 1997. – С. 95; Енциклопедія історії України. – Т. 2: Г–Д. – К., 2004. – С. 335–339.

ного проживання особи, групи осіб чи народу². В той же поняття «заслання» та «вислання» в кримінальному законодавстві розглядалися як вид основного або додаткового кримінального покарання, який полягав у виселенні особи з місця її постійного чи тимчасового проживання³. Причому, реалізація такого покарання була надзвичайно подібна, наприклад, до становища спецпоселенців, позбавлених можливості жити в Україні в 1920–1930-х рр., кримських татар, депортованих в 1944 р. та інших народів колишнього СРСР⁴. «Енциклопедія історія України» теж не дала визначення термінів «вислання» та «заслання». Однак, помістила 6 статей під терміном «депортація». Автори статей, визначаючи насильницькі акції сталінського уряду щодо переміщення значних груп населення України у 1930–1950-х рр., іменують їх «виселенням», «депортацією», «адміністративним переселенням», «висланням», «вивезенням»⁵. Деякі дослідники, зокрема І. Винниченко, застосовує терміни «депортації», «заслання», «вислання», не вбачаючи в них особливих розбіжностей⁶. У якості спільної ознаки для цих термінів визначено — переміщення населення за межі держави УСРР–УРСР.

Однак, навіть попри це, монографія І. Винниченка заслуговує високої оцінки. В ній, зокрема, чи не вперше в українській історіографії, подавалися законодавчі і нормативні акти вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР, пов'язані з масовими депортаціями, висланням, засланням народів з території України, узагальнювалася основна статистика, що була опублікована російськими вченими, зарубіжними авторами і виявлена в опрацьованих архівних фондах.

² Юридична енциклопедія. – Т. 2. – С. 75.

³ Юридична енциклопедія. – Т. 2. – С. 524–525

⁴ Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 1998. – Т. 1. – С. 408–409.

⁵ Енциклопедія історії України. – Т.2: Г–Д. – К, 2004. – С. 335–339. Див. також: Живюк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями // Реабілітовані історією. Рівненська область. – Рівне, 2006. – Кн. 1. – С. 24.

⁶ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К.: Рада, 1994. – 124 с.

Серед окремих недоліків вищезазначеного видання стала спроба автора дати лише основні контури досліджуваної ним проблеми. Власне, і сам І. Винниченко визнавав у вступі, що він не ставив собі за мету докладне коментування документальних матеріалів, фактів та подій минулого⁷.

Проблема термінологічного визначення масових насильницьких переміщень громадян в межах СРСР безпосередньо пов'язана зі зміною міжнародно-правових суб'єктних відносин після розпаду Радянського Союзу. Верховна Рада СРСР 14 листопада прийняла Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню та забезпеченню їхніх прав». На її основі в республіках СРСР теж підготували і задіяли законодавчі акти щодо реабілітації жертв політичних репресій. Закон України про реабілітацію жертв політичних репресій від 17 квітня 1991 в статті 3-й містив положення про реабілітацію «всіх громадян, засланих та висланих з постійного місць проживання»⁸.

Але визначення «насильницьке переселення», «вигнання», «заслання» виявилися недостатніми для врегулювання міждержавних відносин на пострадянському просторі. Тому в жовтні 1992 р. в м. Бішкек керівники країн СНД підписали угоду «Про відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів». Згідно угоди «депортовані» (тобто «насильно переселені», «вигнані» та «заслані») громадяни, які поверталися в місця свого проживання на момент депортації забезпечувалися рівними правами з проживаючими там громадянами. Верховна Рада України 17 грудня 1993 р. ратифікувала цю угоду, у 1997 р. були внесені відповідні зміни до Закону «Про громадянство України»⁹.

Усталення термінології щодо аналізу примусового переселення населення в СРСР пов'язане також з проблемою пере-

⁷ Винниченко І. Україна 1920–1980-х... – С. 6.

⁸ Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» // Верховна Рада України. Інститут законодавства. Закони України. – Т.1. – С. 370–374.

⁹ Живюк А., Марчук І. Політ. репресії тоталітарної доби на Рівненщині... – С. 24.

кладу. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» термін «депортувати» пояснюється як «висилати за межі власної держави». «Новий Вебстерівський словник» теж подав deport як «вислання з країни» Російсько-англійські та україно-англійські словники тлумачать «висилати» як «відправляти примусово», «адміністративно» (banish, exile). Водночас вони «вислання з країни» подають як «депортація» (deport). «Новий французько-російський словник» пояснює термін «депортація» (deportation) як «заслання, вигнання, депортація», але не як «вислання» чи «виселення».

А. Жив'юк та І. Марчук зауважують, що в історичних працях часто замість «вислання» зустрічається «заслання» (як переклад російської мови «ссылка»). Однак, заслання застосовувалося лише за вироком суду чи позасудового органу і передбачало встановлення певної його тривалості, що практично не здійснювалося при масових висланнях західноукраїнського населення чи кримських татар¹⁰.

Депортація як форма політичної репресії мали власні специфічні особливості. *По-перше*, адміністративний (згідно радянської інтерпретації цього поняття) або позасудовий характер. *По-друге*, вона мала списочний характер або контингентність. Тобто спрямовувалась не на конкретну особу, а на цілу групу осіб, яка відповідала заданим вищим політичним керівництвом критеріям. Адже рішення про депортація приймалося керівництвом Комуністичної партії та уряду СРСР. Це ставило депортації поза компетенцією радянського судочинства та правового поля. Тому П. Полян стверджує, що система спецпоселень дещо відрізняється від виправно-трудоових таборів і колоній, а також від системи таборів для військовополонених та інтернованих. Ні Кримінальний, ні Цивільні кодекси СРСР не бралися до уваги. В депортаціях не задіявалися ні «трійки», ні Особлива нарада. Хоча відомі численні факти коли судові чи позасудові рішення передбачали «заслання у віддалені місцевості СРСР» після відбування строку ув'язнення у ГУЛАГу. Такі особи пере-

¹⁰ Жив'юк А., Марчук І. Політ. репресії тоталітарної доби на Рівненщині... – С. 25.

ходили на положення спецпоселенців і знаходилися контролем органів, які відповідали за просто «депортованих». *По-третє*, депортації — свідоме вилучення великих мас населення з звичного середовища і насильницьке направлення в нове, незвичне середовище, як правило, з екстремальним кліматом. При цьому місця вселення та місця виселення розділяють тисячі кілометрів¹¹.

Депортації радянської доби являються також своєрідною формою ліквідації «групових політичних противників». Вже не важливо реальні чи міфічні ці противники — головне, що держава вирішила їх нейтралізувати. Випадки, коли депортувалися не частина репресованого контингенту, а весь контингент П. Полян визначає як тотальну депортацію. Якщо основою депортації став етнічний фактор (зокрема, кримські татари, чеченці, греки), то її слід визначити як етнічну депортацію. Дослідник відзначав, що навіть при наявності додаткового критерію (скажімо соціального (куркулі) чи географічного (обмеження депортації того чи іншого етносу тим чи іншим конкретним регіоном), якщо здійснюється депортація чіткої етнічної групи, то таку депортацію слід вважати теж етнічною¹².

Таким чином, політична доцільність у боротьбі з радянським тоталітаризмом внесла суттєві зміни у понятійний апарат стосовно депортацій населення СРСР. Тому цілком логічний висновок А. Жив'юка та І. Марчука, що юридичне трактування термінів «депортація», «заслання», «вислання» та їх ототожнення в історичних працях не дають пояснення перебігу насильницьких переселень в СРСР в 1930–1950-х рр.

Тому, на нашу думку, в історичних працях стосовно депортацій радянської доби терміни «вислання», «заслання» не слід ототожнювати з терміном «депортація», яка має власні специфічні особливості.

В контексті дослідження масових депортацій населення СРСР і в тому числі України привертає увагу цілий ряд праць,

¹¹ Полян П.М. Депортации и этничность // Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. А. Н. Яковлева; Сост.: Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М.: МФД; Материк, 2005. – С. 5.

¹² Там само. – С. 5–6.

підготовлених і виданих за останні півтора десятиріччя. Серед них — «Чорна книга комунізму», в якій розкриті проблеми насильницької колективізації і розкуркулення, голодомору 1932–1933 рр., основні етапи репресивної політики 1920–1930-х рр. В ході підготовки цієї праці широко залучалися зарубіжні джерела, свідчення конкретних свідків тих трагічних подій¹³.

Водночас, ця праця емоційно забарвлена і ставить за мету викриття злочинів радянської тоталітарної системи. Саме останнє має пріоритет в «Чорній книзі комунізму», в якій, на жаль, не знайшли свого відображення результати дослідження цілого ряду українських і зарубіжних науковців.

Серед наукових досліджень вирізняються праці російського вченого В. Земскова, який один з перших був допущений до розробки «секретних» документів радянської доби російських архівів. Зокрема, він, займаючись проблемою спецпереселенців, зумів дослідити статистику так званої «куркульської депортації», показати місця їх розселення, умови, в яких перебували спецпоселенці (спецпереселенці, трудпоселенці). Важливо, що В. Земсков одним з перших в російській та зарубіжній історіографії зумів проаналізувати законодавчі та нормативні акти, які відкривали шлях депортованим для повернення на історичну батьківщину¹⁴.

Проблемою масових депортацій населення в період здійснення масової колективізації активно займався І. Зеленін, який розширив уявлення дослідників і широкого загалу щодо куркульського вислання¹⁵.

¹³ Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии: Пер. с фр. – М.: Три века истории. 1999. – 767 с.

¹⁴ Земсков В. Спецпоселенцы (по документации НКВД–МВД СССР) // Социологические исследования. – № 11. – 1990. – С. 3–17; *Його ж*: «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – № 10. – С. 3–21; *Його ж*: ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–27; *Його ж*: Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 гг. – М.: Наука, 2003. – 306 с.

¹⁵ Зеленин И.Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930–1932 гг.) // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 31–49.

Більш конкретно використовував український матеріал щодо масових депортацій населення М. Бугай, який опублікував кілька статей в «Українському історичному журналі»¹⁶. Суттєвим недоліком праць стало використання лише загальносоюзних матеріалів, хоча механізм депортації населення України мав свою специфіку і характерні особливості. Пізніше, в монографічному дослідженні вчений використав матеріали українських дослідників¹⁷.

На противагу М. Бугаю Л. Віола та В. Васильєв, досліджуючи колективізацію України на початку 1930 р., розкрили українську специфіку куркульської депортації¹⁸.

Важливі аспекти проблем, пов'язаних з масовими депортаціями українського населення порушує І. Білас. Заслуговує на увагу його теза про те, що масове виселення населення проведене на межі 1930-х – другої половини 1940-х рр. мали органічний зв'язок з тими негативними процесами, що відбувалися в Україні у 1920–1930-х рр.¹⁹

Окремі питання досліджуваної проблеми піднімає в роботах цілий ряд авторів. Зокрема, В. Очеретянко ґрунтовно відображає питання депортації української інтелігенції на початку 1922 р., зніційованої вищим політичним керівництвом Радянської Росії/СРСР і особисто В. Леніним²⁰. Власний непересічний погляд на це висловив доктор історичних наук В. Гусєв, який

¹⁶ *Буга М.Ф.* Депортація населення України (30–50-і роки) // Укр. істор. журнал. – 1990. – № 10. – С. 20–26; № 11. – С. 12–20.

¹⁷ *Бугай Н.Ф.* Народы Украины в «Особой папке» Сталина. – М.: Наука, 2006. – 271 с.

¹⁸ *Васильєв В., Лінн В.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997. – 524 с.

¹⁹ *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Т. 1. – 428 с; *Його ж:* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 т. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Т. 2. – 688 с.; *Його ж:* Етапи депортації українського населення (1944–1947 рр.). – Українська діаспора, 1992. – 179 с.

²⁰ *Очеретянко В.* Ідеологічне обґрунтування політичних репресій щодо української інтелігенції (1917–1920 рр.) // Історія України. Маловідомі

не лише розкрив механізм прийняття відповідних рішень, а й ті причини, які завадили впровадженню їх у життя²¹. В деяких працях подаються не лише загальні статистичні відомості, а й долі окремих представників української інтелігенції, які в числі інших були депортовані з України в період 1920–1930-х років. Йдеться, в першу чергу, про фундаментальну працю «Репресоване краєзнавство (20–30-і роки)», автори котрої зуміли вперше в українській історіографії ввести в науковий обіг документальні матеріали колишніх спецслужб²², науково-біографічну книгу «Реабілітовані історією»²³. Характерно, що з їх сторінок і науковці, і пересічні читачі довідались про життєвий шлях багатьох наших співвітчизників, які були вислані за межі історичної батьківщини, згодом в нових місцях проживання виявили свій талант і щиру повагу до тих, хто підтримав їх в складну хвилину. Автори нарисів про видатних представників української наукової та творчої еліти таких як В. Пархоменко, В. Щепотьєв, М. Рудинський, Н. Онацький, І. Капустянський, С. Таранушенко, В. Грінченко, М. Філянський, Ю. Михайлів, Я. Риженко, М. Криворотченко, О. Удовиченко, М. Борисенко, З. Тищенко вважали їх вислання згідно постанови суду чи позасудового органу депортацією²⁴.

імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 322–337; *Його ж:* Грудневі 1923 р. події на Соловках // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* – К., 1998. – С. 105–111; *Його ж:* Загратована думка. – К., 2000. – 150 с.

²¹ *Гусєв В.* Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації // *Віче.* – 1994. – № 10. – С. 119–128.

²² *Репресоване краєзнавство.* – К.: Рідний край, 1991. – 430 с.

²³ *Реабілітовані історією.* – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 412 с.

²⁴ *Ричка В.М.* Дослідник сивої давнини (В. О. Пархоменко) // *Реабілітовані історією.* – К.; Полтава, 1992. – С. 58–64; *Бабенко Л.Л.* Блискучий талант (В. О. Щепотьєв) // Там само. – С. 64–70; *Нестуля О.О.* Щиро закоханий в історію (М. Я. Рудинський) // Там само. – С. 80–89; *Граб В.І.* Покликання служити людям (Н. Х. Онацький) // Там само. – С. 89–94; *Граб В.І.* Яскраве, неспокійне життя (І. Н. Капустянський) // Там само. – С. 94–99; *Нестуля О.О.* Скарбом завдячуємо йому (С. А. Таранушенку) // Там само. – С. 99–105; *Нестуля О.О.* Невтомний літописець рідного краю (В. А. Грінченко) // Там само. – С. 105–112; *Граб В.І.* Нерозривно пов'язаний з Україною (М. Г. Філянський) //

Подібною інтерпретацією відзначаються праці, присвячені політичним репресіям священнослужителів та віруючих. Перші спроби розробки зазначеного питання були патроновані першим патріархом УАПЦ Мстиславом. Завдяки його особистим зусиллям вийшов чотирьохтомник «Нарис історії Української православної церкви», підготовлений до друку І. Власовським. В четвертому томі видання, незважаючи на відсутність конкретних статистичних викладок, наводиться життєпис тих ієрархів, які зазнали переслідувань в період ліквідації Української автокефальної православної церкви²⁵. Плідно працював над проблемою масових репресій серед священнослужителів і віруючих О. Нестуля, який зумів показати тісний і нерозривний зв'язок переслідування церковних діячів і віруючих з внутрішньою і зовнішньою політикою, яка здійснювалась в 1920–1930-х рр.²⁶

Завдяки практичній допомозі Інституту історії України НАН України, Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» значно розширив рамки досліджуваної теми член-кореспондент АПН В. Пащенко, який зробив доступними для широкого загалу матеріали сфабрикованих кримінальних справ, на основі яких проводилась вислання священнослужителів і віруючих. Йдеться, в першу чергу,

Там само. – С. 112–117; *Нестуля О.О.* Біля джерел української культури (Ю. С. Михайлів) // Там само. – С. 117–124; *Нестуля О.О.* З криницької народної творчості (Я. О. Риженко) // Там само. – С. 124–131; *Данилюк Ю.З.* З любов'ю до рідного краю (М. Г. Криворотченко) // Там само. – С. 164–168; *Єрмак О.П.* З тавром ворога народу (О. Г. Удовиченко) // Там само. – С. 322–325; *Наливайко І.М.* Організатор промислового виробництва (М. Є. Борисенко) // Там само. – С. 329–332; *Данилюк Ю.З.* Трагічна доля комбрига (З. П. Тищенко) // Там само. – С. 358–363.

²⁵ *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. Ч. 1. 2-е вид. – Нью-Йорк; К.: Українська Православна Церква Київського Патріархату, 1990. – 384 с.

²⁶ *Нестуля О.* Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів. 1917–1920 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. метод. матер. В 6 ч. – К., 1989. – Ч. 4. – С. 46–64; *Його ж:* Охорона пам'яток історії та культури. 1926–1941 рр. // Там само. – К., 1989. – Ч. 2. – 171 с.

про вигадану справу «Істинно православної церкви» тощо²⁷. Цікаві матеріали з цього приводу опубліковані в «Мартирології українських церков», в працях Д. Веденєєва і С. Шевченко, С. Албула, С. Куцай, Ю. Бойко, М. Галія, Б. Новицького, В. Дубровського, Д. Андріївського, колективних збірниках, літературі мемуарного характеру²⁸.

Серед колективних праць певною мірою виділяються збірники антибільшовицького блоку народів, що містять матеріали численних міжнародних, правозахисних організацій щодо депортацій, переслідування українського селянства в період суцільної колективізації. Такі збірки під егідою Організації українських націоналістів регулярно видавалися в 1950–1980-х рр.²⁹

²⁷ Пащенко В. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х років. – К.: МПЦ, 1994. – 249 с.

²⁸ Мартирологія українських церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип», 1987. – Т. 1. – 1207 с.; Веденєєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. – К.: «ЕксОб», 2001. – 208 с.; Албул С. Поїзд вирушає на Схід: Спогади колишнього спецпереселенця. – Хмельницький: «ЛПК» ЛТД, 1994. – 24 с.; Куцай С. 368 днів в сталінсько-берієвських концтаборах. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 244 с.; Бойко Ю. Російські історичні традиції в більшовицьких розв'язках національних питань. – Париж: Нац. вид-во в Європі, 1964. – 175 с.; Галій М., Новицький Б. Геть Маску! Національна політична Радянська Україна в світлі документів. – Львів; Прага, 1934. – 128 с.; Дубровський В. 2-й Відділ БАМЛАГУ ГПУ–НКВД. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. – 78 с.; Андрієвський Д. Російський колоніалізм і советська імперія. – Париж: Нац. вид-во в Європі, 1958. – 108 с.; Дороги за колочую проволоку. Сб. воспоминаний, очерков о людях ГУЛАГа и о правозащитных движениях в Одессе. – Одесса: Астропринт, 1996. – 258 с.; Рейд у вічність. – К.: Діокор, 2001. – 126 с.; Голгота мільйонів. – К.: Стило, 2002. – 100 с.; Боляський Б., Трачук О. Жертва і свідок більшовицького раю. Спогади про 1937–1940 рр. – Вінниця: Логос, 2000. – 96 с.; Бурнашов Г. Злочини більшовизму. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 183 с.; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – К: Смолоскип, 1995. – 508 с.; Суrowцева Н. Листи. – К.: Вид-во О. Теліги, 2001. – Кн. 1. – 704 с.

²⁹ АБН в світлі постанов конференції та інших матеріалів з діяльності 1941–1956 рр.: Зб. докум. – Видання закордонних частин Організації українських націоналістів. – Б/м, 1956. – 368 с.; АБН в світлі постанов конференції та інших матеріалів з діяльності 1956–1966: Зб. докум. –

Дослідженню масових депортацій населення в першій половині ХХ століття певною мірою перешкоджає відсутність робіт, присвячених масовим депортаціям народів Криму в 1944 рр. Наявні науково-популярні видання не можуть вичерпно показати усієї глибини проблеми, яка торкається складних і суперечливих моментів міжнаціональних стосунків.

Очевидно, своєрідний прорив в дослідженні цієї і інших проблем, пов'язаних з депортацією, висланням, засланням народів України, повинна зробити публікація цілого ряду збірників документів, які дозволять краще зорієнтуватися в зазначеній тематиці як фахівцям, так і всім небайдужим до долі майбутнього країни. Позитивної оцінки заслуговують також збірники документів, впорядковані О. Бажаном, Ю. Данилюком, В. Гугобло, С. Червоною³⁰. Деяко дискусійний характер носять праці К. Азаматова, С. Алиева, А. Германа, С. Красильнікова та інших³¹.

II Видання Організації українських націоналістів, 1979. – 463 с.; АБН в світлі постанов конференції та інших матеріалів з діяльності 1967–1970 рр.: Зб. докум. – III Видання ОУН. – Б/м, 1981. – 528 с.; АБН в світлі постанов конференції та інших матеріалів з діяльності 1971–1975 рр.: Зб. докум. – IV Видання ОУН. – Б/м, 1982. – 489 с.; Жертвы репрессий. – К.: Союз юристов Украины, 1993. – 277 с.

³⁰ Кримські татари. 1944–1994 рр.: статті, документи, свідчення очевидців. – К.: Рідний край, 1995. – 362 с.; *Червоная С. М.* Возвращение и интеграция крымских татар в Крыму: 1990-е годы. – М.: РАН, 1997. – 206 с.

³¹ *Азаматов К. Г., Темиржанов М. О и др.* Черекская трагедия. – Нальчик: Эльбрус, 1994. – 201 с.; Так это было: Национальные репрессии в СССР 1919–1952 годы: Худ.-док. сб. В 3 т. / Сост. С. У. Алиева. – М.: Инсан, 1993. – Т. 1. – 337 с.; Т. 2. – 336 с.; Т. 3. – 352 с.; История российских немцев в документах. Т. I: 1763–1992 гг. / Сост.: В. А. Ауман, В. Г. Чеботарева. – М.: Межд. ин-т гуманист. программ, 1993. – 448 с.; *Бугай Н. Ф.* «По сведениям НКВД были переселены...». – К., 1992. – 48 с.; *Його ж.* Л. Берия — И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». – М.: АИРО–XX, 1995. – 320 с.; *Його ж.* «Мобилизовать немцев в рабочие колонны... И. Сталин»: Сб. док. (1940-е годы). – М.: Готика, 1998. – 350 с.; *Герман А. А.* История республики немцев Поволжья в событиях, фактах, документах / История и этнография российских немцев. – М.: Готика, 1996. – 270 с.; *Ивницкий Н. А.* Коллективизация и раскулачивание: начало 30-х гг. – М.: Магист, 1997. – 288 с.; Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / Под ред. М. Б. Олкотт,

Ці праці стосуються якраз процесу депортації народів, окремих соціальних груп України та СРСР.

В. Тишкова, А. Малашенко. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – 491 с.; Из истории раскулачивания в Карелии. 1930–1931. – Петрозаводск, 1991. – 295 с.; История российских немцев в документах (1763–1992). – М., 1993. – Т. I. – 447 с.; *Кнышевский П.* Добыча. Тайны германских репараций. – М.: Соратник, 1994. – 144 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1930 – весна 1931 года / Сост.: С. А. Красильников, В. Л. Кузнецова и др. – Новосибирск: Экор, 1992. – 286 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири: весна 1931 – начало 1933 года / Сост.: С. А. Красильников, В. Л. Кузнецова и др. – Новосибирск: Экор, 1993. – 342 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1933–1938 / Сост.: С. А. Красильников, В. Л. Кузнецова и др. – Новосибирск: Экор, 1994. – 310 с.; Спецпереселенцы в Западной Сибири: 1939–1945 / Сост.: С. А. Красильников, Д. Н. Нохотович и др. – Новосибирск: Экор, 1996. – 234 с.; *Критчлоу Д.* Репрессированные народы Советского Союза. Наследие сталинских депортаций / Отчет хельсинкской группы по правам человека. – Helsinki Watch, a Committee of Human Rights Watch. – 1991. – 98 с.; *Курбанова Ш.И.* Переселение: как это было. – Душанбе: Ирфон, 1993. – 86 с.; *Лугин И.А.* Полплотка свободы / Всерос. мемуарная б-ка. – Париж: YMCA-Press, 1987. – Т. 6. – С. 159–294.; Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). Ч. 1: Документальные источники Центрального Государственного Архива Октябрьской Революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. – Материалы к сер.: Народы и культуры. Вып. XII / Сост., предисл. О. Л. Милова. – М.: 1992. – 353 с.; Депортации народов СССР (1930–1950-е годы). Ч. 2: Депортация немцев (сентябрь 1941 – февраль 1942 гг.). – Материалы к сер.: Народы и культуры. Ч. 2 / Сост. Л. Л. Милова. – М., 1995. – 248 с.; Миграция и новые диаспоры в постсоветских государствах / Отв. ред. В. А. Тишков. – М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1996. – 238 с.; *Некрич А.* Наказанные народы. – Нью-Йорк: Хроника, 1978. – 170 с.; «Особая папка» Берии. Из материалов Секретариата НКВД–МВД СССР 1946–1949 гг. Каталог документов / Отв. ред. М. А. Колеров; сост.: Е. Д. Гринько, Е. А. Данилина и др. – М., Серия «Каталоги», 1996. – 681 с.; Репрессии против советских немцев. Наказанный народ / Ред.-сост. И. Л. Щербакова. – М.: Звенья, 1999. – 288 с.; *Славко Т.И.* Кулацкая ссылка на Урале 1930–1936. – М.: Мосгорархив, 1995. – 175 с.; Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923–1960. Справочник / Сост.: И. Б. Смирнов. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.; Советские немцы: история и современность. Материалы Всесоюзной науч.-практ. конф. – М., 1990. – 382 с.

Узагальненню наявного матеріалу повинна служити реалізація Державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», покликаної повернути українському народу незаслужено забуті імена його державних діячів, майстрів культури, вчених, увічнити пам'ять мільйонів наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій, депортацій, зазнали всіляких переслідувань через свою професійну і громадську роботу.

Вже на сьогоднішній день обласними редакційними колегіями науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» було підготовлено близько 300 монографій, збірників, документальних свідчень, які розкривають ті складні умови, в яких опинилися наші численні земляки в період формування і функціонування тоталітарної системи.

Державна програма «Реабілітовані історією» стимулювала роботу громадсько-політичних та наукових товариств, які оприлюднили списки і мемуари тих, хто тривалий час перебував на спецпоселенні, був засланий і висланий за свої політичні переконання. Зазначені праці мають розглядати долю тих пересічних громадян України, які потрапили в жорно політичних репресій.

Але Головні редакційній колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», як і тим хто працює за її завданнями, не вдалося розв'язати цілого ряду питань, що стали б важливим імпульсом для подальшої роботи. До таких питань належить публікація статистичних відомостей про репресії і депортації, вислання і заслання. Опубліковані в статті Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка³² відомості, на нашу думку, хоча і мають певну цінність для дослідників, однак, несуть в собі певну обмеженість, оскільки не подають соціально походження репресованих, їх приналежність до тієї чи іншої партії або організації, вік, «політичне забарвлення» порушеної кримінальної справи. Очевидно, що нових достовірних свідчень

³² Ковтун Г, Войналович В, Данилюк Ю. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 5–49.

з цього приводу слід очікувати від робіт О. Нікольського, який приділяє зазначеним питанням значно більше уваги³³.

Невиправдану позицію займає Міністерство внутрішніх справ України у архівних сховищах якого лежить лєвова частка документальних матеріалів щодо депортації громадян України. На відміну від Служби безпеки України, МВС України навіть декларативно не продемонструвало відкритість документальних фондів для дослідників. Звертаючись до цієї практики, доцільно поставити питання не про створення державних або відомчих архівів при певних міністерствах, відомствах, а про передачу їх на державне зберігання, оскільки абсолютна більшість наявних в них документів втратила оперативну цінність.

Без зазначених документів не можна зробити глибокого аналізу формування і функціонування тоталітарної системи в 1920-х – першій половині 1980-х рр., дати об'єктивний аналіз тим процесам, що відбувалися в країні у досліджуваній період.

Таким чином, аналізуючи наявну літературу можна твердити, що незважаючи на її численність, в українській історіографії лише розпочалося активне дослідження масових депортацій громадян України.

Процес вивчення депортації в СРСР та Україні зіткнувся з проблемою різної інтерпретації термінів. На нашу думку, в історичних працях стосовно депортацій радянської доби терміни «вислання», «заслання» не слід ототожнювати з терміном «депортація», яка має власні специфічні особливості.

³³ Нікольський В. Репресивна органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослідження. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2003. – 624 с.; *Його ж.* Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. істор. журнал. – 2001. – № 2. – С. 74–89.; *Його ж.* Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УРСР (1932–1933 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – С. 477–495.